- Utungo unaoundwa kwa mfululizo wa sentensi zinazozungumzia jambo, tukio au kitu fulani

Aina

1. INSHA ZA KAWAIDA

a) Insha ya Picha

- Ambapo mwanafunzi amepewa picha kadha na kutakiwa kutunga kisa na kueleza yote yanayotokea kwenye picha hizo. Chunguza vizuri ujue kinachotokea katika hizo picha.
  - ✓ Kichwa kiafikiane na picha ulizopewa. Kila picha ipangwe na kuwa na aya moja.

b) Insha ya Methali

- Insha inayosimulia kisa kinachoonyesha ukweli au uongo wa methali Fulani.
  - ✓ Wazia methali nyingine za kutilia mkazo methali uliyopewa.

Muundo

1. Kichwa
1. methali yenyewe
2. Utangulizi

i. Maana ya juu/wazi

Maana ya ndani/batini

3. Mwili

kisa kinachofungamana na methali cha kweli au cha kubuni

4. Hitimisho

funzo/maadili

c) Insha ya Maelezo

Inayohusu kutoa ufafanuzi kuhusu mahali, kitu au jambo fulani kama vile ugonjwa wa ukimwi, umuhimu wa maji, n.k.

d) Insha ya Masimulizi

Ambapo unatakiwa kusimulia hadithi, kisa au tukio kuhusu jinsi mambo fulani yalivyotokea. Huweza kuanzia kwa 'Ilikuwa…'

e) Insha ya Mdokezo

Ambapo umepewa mdokezo wa kuanzia (xxx…) au kumalizia (…xxx) k.m. '…tangu siku hiyo alikula yamini kutopuuza ushauri wa wazazi wake tena'

f) Insha ya Mjadala

Ambapo unatakiwa kujadili suala fulani k.m. 'Shule za mabweni zina manufaa' au 'Kujiajiri ni bora kuliko kuajiriwa' Jadili.

Unapaswa:

Kuunga

Kupinga

Kutoa uamuzi kutegemea upande ulio na hoja nyingi au nzito.

g) Insha ya Mawazo

Inayohusu mambo ya kuwaza kuhusu jambo fulani k.m. 'MIMI NYUKI'

Ni nani asiyenifahamu mimi nyuki.

Insha ya Mazungumzo

Maongeo ya kawaida ambayo huandikwa kama tamthilia

MAZUNGUMZO BAINA YA…

Muundo

Kichwa

Jina la msemaji kwa herufi kubwa likifuatwa na koloni

Maneno ya msemaji

maelezo ya mandhari na vitendo vya msemaji kwenye mabano

Wazungumzaji wasikike kama watu wa kawaida

Pawepo na sentensi ndefu na fupi

Matumizi ya vihisishi

Ukatizaji wa maneno…

2. TUNGO ZA KIUAMILIFU

Ambazo hutekeleza kazi maalum na huwa na muundo maalum.

Dayalojia

Mazungumzo kati ya watu wawili au zaidi kuhusu jambo au mada fulani

DAYALOJIA BAINA YA…

Huwa na utangulizi, mwili na hitimisho

Mahojiano

Mazungumzo yanayoendeshwa kwa muundo wa maswali na majibu

(MAHOJIANO BAINA YA…)

Barua ya Kirafiki

Inayoandikwa kwa ndugu, jamaa na marafiki.

Muundo

Anwani ya mwandishi (wima au mshazari. Jina lisiwekwe!)

Tarehe ya kuandikwa barua (22 Februari, 2011)

Mwanzo wa barua (kwa … mpendwa/kwenu…

utangulizi (salamu, kumjuliana hali)

mwili/yaliyomo (ujumbe)

Hitimisho (Kwa leo sina mengi. Wasalimie jamaa wote. Ni mimi wako/wenu, Jina (wima au mshazari)

Barua Rasmi/Kwa Mhariri

Barua ambazo huandikwa na kutumwa ofisini kwa kutaka kuomba kazi, kuomba msaada, malalamiko, kutoa maoni gazetini, n.k.

Muundo

Anwani ya mwandishi (wima au mshazari)

Tarehe ya kuandikwa (usiweke jina).

Marejeleo k.m. REJ: SUD/MSS/054/009 (nambari ya kumbukumbu, faili au nambari ya barua)

Cheo na anwani ya mwandikiwa k.m. Mkurugenzi, Kiwanda cha majani chai cha Kangaita, S.L.P, 12000, Kerugoya au Mhariri wa Gazeti la 'Nation', S.L.P 89000, Nairobi au KWA ANAYEHUSIKA
Kupitia kwa: MWALIMU MKUU, anwani Mtajo k.m. Kwa Bwana/Bibi/Profesa/Daktari/Mhubiri
Kichwa cha barua k.m. MINT: OMBI LA KAZI YA UALIMU/MAPENDEKEZO KUHUSU JUMA MRISHO/ MWALIKO WA KUHUDHURIA KONGAMANO LA KISWAHILI
Utangulizi **(**Mintaarafu ya tangazo mlilochapisha…naandika kuomba…jinsia…ahadi kufanya kazi kwa bidii)
Mwili (matatizo, madhara, mapendekezo (naomba, paswa, stahili, naonelea ni bora)
Hitimisho (Natumai, Nitashukuru…Wako mwaminifu/mtiifu, sahihi, jina /cheo, Chama cha Kiswahili. Nakala kwa: (i), (ii) (wima au mshazari)

Barua ya Gazetini Iliyohaririwa

Kichwa (kwa herufi ndogo na usemi halisi) mtajo (Mhariri,)
Utangulizi (Naandika kueleza…)
Mwili (malalamiko, maoni, maombi, mapendekezo)
Hitimisho (Natumai…) jina na anwani ya mwandishi)

Tahariri

Maelezo mafupi ya mhariri wa gazeti kutoa mawazo, maoni au msimamo wa chombo cha habari anachowakilisha kuhusu suala maalum na muhimu.

Muundo

GAZETI LA MZALENDO
Februari 24, 2011
HATIMA YA WATAHINIWA
Yaliyomo
Imeandikwa na…

Hotuba

Maelezo yanayotolewa mbele ya watu. Hutolewa kwa usemi halisi na huanzia na kuishia kwa alama za usemi.

Muundo

Anwani (HOTUBA KUHUSU…)
Utangulizi (kutaja hadhira kuanzia walio mashuhuri, kuwasalimu, kujitambulisha na kuwakaribisha na kutambulisha kiini cha hotuba)
Yaliyomo (kutaja na kufafanua hoja)
Hitimisho (shukrani na kuwatakia mema katika shughuli zao za kila siku)

Ratiba

Mpangilio wa jinsi shughuli fulani inavyofanyika kulingana na wakati fulani uliotengwa k.m. sherehe ya arusi, mazishi, siku ya michezo, kutoa zawadi n.k.

Muundo

Kichwa (Ratiba ya shughuli gani, ya nani, mahali na tarehe, mgeni wa heshima: …Wageni mashuhuri: 1….2….3….)

Makaribisho
Maombi
Kutoa tuzo
Kutoa shukrani
Kufungwa kwa maombi
Kuondoka/kufumkana

Shajara

Daftari ambayo huhifadhiwa matukio yanayofanyika kila siku. Yaweza kuwa ya siku moja, wiki au mwezi mmoja.

Aina

Ya kibinafsi
JUMANNE 30/8/10
Leo tulizuru…
Rasmi (hutumiwa katika ofisi)
SHAJARA
JUMANNE MEI 7, 2008

Onyo

Makatazo.

Tahadhari

Julisho kuhusu jambo la hatari.

ONYO!
USISIMAMISHE WALA KUEGESHA GARI KWENYE ENEO HILI!

Ilani

Julisho, tangazo au notisi.

ILANI
TAFADHALI USITUMIE SIMU YA MKONO NDANI YA BENKI

ILANI YA SERIKALI KUHUSU KUZUKA KWA UGONJWA WA KIPINDUPINDU

Serikali imetoa ilani kwa wananchi kuhusu kuzuka kwa ugonjwa wa kipindupindu. Kila mwananchi anatakikana kuzingatia mambo yafuatayo ili kudhibiti maambukizi.
Mtu asinywe maji kabla kuyachemsha
Kupika chakula hadi kiive vizuri
Kutoenda haja nje bali kutumia vyoo vya mashimo
Mtu anawe mikono yake kwa sabuni baada ya kutoka msalani
Mtu asile matunda au mboga za majani bila kuziosha kwanza
Anayeonyesha dalili ya ugonjwa wa kipindupindu apelekwe katika kituo cha afya mara moja.
Uchuuzi wa vyakula umepigwa marufuku
Ufuliaji nguo motoni pia umepigwa marufuku
Watakaokaidi maagizo katika (g) na (h) watachukuliwa hatua kali za kisheria ya kutozwa faini ya shilingi elfu tano au kifungo cha miezi miwili gerezani.

Matangazo

Majulisho kuhusu jambo fulani.

Arifa

SHULE YA UPILI YA GATWE
Anwani, tarehe
USAJILI WA …
Sahihi
Jina
Cheo

Kibiashara

Sifa

Lugha kwa kifupi
Chuku
Takriri
Alama ya (!) na (?)
Michoro
Maonyo
Maelezo kukihusu
Kinavyotumika
Ubora wake
Watengenezaji

JINUNULIE UNGA WA MAHINDI WA

Kifo

TANGAZO LA KIFO
Tunasikitika kutangaza kifo cha …Alikuwa…
Mungu aiweke roho yake mahali pema peponi

kazi

SHULE YA UPILI YA GATWE
Anwani, tarehe
NAFASI YA KAZI YA UHASIBU
SIFA ZA MWOMBA KAZI

JINSIA

Awe wa jinsia ya kike.

UMRI

Awe na umri wa miaka isiyopungua25 na isiyozidi 40.

ELIMU

Awe na shahada ya uhasibu kutoka chuo kikuu au awe na shahada ya diploma ya juu ya uhasibu
Awe amepata alama ya c katika kingereza

KAZI

Kuidhinisha hati za malipo za shirika
Kusimamia shughuli za uhasibu katika idara inayohusika

UZOEVU/TAJRIBA

Awe na uzoevu wa kazi usiopungua miaka 5 kwenye shirika au taasisi kubwa.

DINI

Awe muumini wa dini ya kikristu na awe ameokoka.

MUDA WA KAZI

Kuanzia saa mbili hadi saa kumi na moja jioni na masaa mengine ikibidi.

MSHAHARA

Mshahara utategemea elimu ya anayehusika lakini utakuwa baina ya ksh 24,000 na ksh 45000.

MAELEZO YA ZIADA

Maombi yote yawe yamewasilishwa kabla ya tarehe 30 mei 2010.
Maombi yatumwe kwa:

Katibu,
Halmashauri ya shule ya upili ya Gatwe,
Anwani

Maombi yatakayopelekwa baada ya muda wa mwisho hayatajibiwa.
Maombi yaandamane na hundi ya shilingi elfu moja ambazo hazitarejeshwa.

Maagizo/Maelekezo

Maelezo kuhusu namna ya kufika mahali kutoka kituo fulani au maelezo kuhusu njia ya kutumia kitu au huduma fulani.

Sifa

Maelezo wazi

Michoro au ramani
Dira
Huhusika maonyo
Tarakimu k.m. 1×3
Matumizi ya herufi nzito.

Mifano

Maagizo ya daktari kwa mgonjwa wa kisukari.
Maelekezo ya kutoka nyumbani hadi shuleni mwenu.
Jinsi ya kutumia dawa za wadudu

Kujaza Fomu

Karatasi ambayo ina nafasi ya kuandika maelezo ambayo yanatakiwa.
Soma fomu kwa makini kabla ya kujaza chochote.
Andika maelezo kwa muhtasari.
Usijaze kama huna hakika kwenye sehemu Fulani.
Usifutafute.
Itumie alama inayostahili wakati wa kujaza fomu.

MAELEZO YA KIBINAFSI

TAREHE.....
.....
.....
JINA.....
.....
.....
JINSIA.....
.....
.....
UMRI.....
.....
.....
TAREHE YA KUZALIWA.....
.....
.....
URAIA.....
.....
.....
NAMBARI YA KITAMBULISHO.....
.....
.....
KAZI.....
.....
.....
MKOA.....
.....
.....
WILAYA.....
.....
.....
SIMU.....
.....
.....
SAHIHI.....
.....
.....
TAREHE.....
.....
.....

Hojaji

Maswali ambayo hutumiwa kama msingi wa kufanyia utafiti na huelekezwa kwa mhojiwa.

Aina

Hojaji Wazi

Hojaji yenye maswali ambayo mhojiwa anaruhusiwa kuyajibu kwa maneno yake mwenyewe.

UCHAGUZI NA VIONGOZI

Una maoni gani kuhusu uchaguzi wa kila baada ya miaka mitatu?
……
……
……
……
Kwa nini una maoni hayo?
……
……
……
……
Wewe ungependelea utaratibu gani wa uchaguzi?
……
……
……
……
Je ni kweli viongozi hung'ang'ania mamlaka? .....
.....
.....
.....
Je viongozi hung'ang'ania uongozi kwa sababu zipi?
……
……...……
……
……
……
……

Hojaji Funge

Hojaji ambapo mhojiwa anapewa majibu kadha ambayo anatakiwa kuchagua mojawapo bila kuwa na uhuru wa kuandika atakayo.

MATATIZO YA KIJAMII

Tia alama kwenye jibu unaloafiki

Jamii yetu inawakandamiza wanawake?

Ndiyo ( ) La ( )

Tatizo kubwa la jamii yetu kwa sasa ni umaskini na ugonjwa.

Kweli ( ) Si kweli ( )

Mialiko

Barua ambayo hupeleka taarifa kwa mtu kumuomba ahudhurie sherehe fulani.

Rasmi (kadi au barua rasmi)

Muundo

Jina la mwalikaji/waalikaji
(Bwana/mabwana/bibi/kasisi/daktari
Jina la mwalikwa
Sherehe (ndoa, mchango wa pesa, Kuna aina mbili za mialiko.
Kusherehekea/kuadhimisha…)
Kuhusu nani
Mahali pa kukutanika
Tarehe
Wakati
Anwani na nambari ya simu ya mwalikaji ambapo jibu litapelekwa kushoto chini (Majibu kwa… wima)

Kirafiki (barua ya kirafiki)

Sehemu ya mwili itoe habari zote muhimu katika mwaliko.

Risala

Taarifa inayotoka kwa mtu au watu inayoeleza haja fulani k.m. risaala ya rambirambi, risala ya heri njema, ya waajiriwa kwa mwajiri au kinyume.

RISALA YA RAMBIRAMBI/HERI NJEMA KWA...KUFUATIA

Mimi wako...

Resipe

Jumla ya hatua na kanuni ambazo hufuatiwa na mtu anayenuia kupika au kuandaa kitu fulani.

UPISHI WA PILAU

Walengwa/walaji

Mipakuo mine (kwa watu wanne)

Viambata

Vikombe viwili vya mchele
Gramu 25 za mafuta ya majimaji
Vijiko viwili vidogo vya pilau masala
Nusu kilo ya nyama
Vitunguu vinne vya ukubwa wa wastani
Vikombe vinne vwa maji

Hatua za Upishi

Kaanga vitunguu katika mafuta hadi rangi yake ikaribie rangi ya udhurungi
Chemsha nyama pekee hadi ilainike
Ongeza nyama kwenye sufuria yenye vitunguu na upike kwa dakika tano
Ongeza mchele na uchanganye kwa mwiko
Ongeza maji na uache mchanganyiko utokote kwa dakika kumi na tano
Pakua pilau ikiwa tayari

Orodha Ya Mambo

Mlolongo wa vitu vilivyoandikwa.

MAHITAJI MUHIMU YA KURUDI SHULENI TAREHE 5/1/2010

Sukari kilo mbili
Dawa ya meno ya gramu hamsini
Koko gramu 500
Sabuni sita za kipande
Kalamu nne za rangi
Penseli moja
Rangi ya viatu ya gramu 40

Tahakiki

Maandishi ya kuchambua maandishi ya fasihi.

USASA WAKUTANA NA UKALE

Anwani: Kitumbua Kimeingia Mchanga
Mwandishi: Said A. Mohamed
Mchapishaji: Oxford University Press
Mhakiki: Amina Fuzo
Maudhui

Meme

Barua ambazo huhusisha matumizi ya ya vifaa vya umeme kama talakilishi, kiepesi/nukulishi/faksi au simu ya mkonono/tamba/rukono.

Barua za Mdahilisi/Pepe

Ambazo hutumwa kwa tarakilishi kwa njia ya mtandao.

Ijumaa Machi 30, 2007 saa 08:09:19
Kutoka: aisha@yahoo.com
Kwa: ahmed@african online.ke
Nakala kwa: amina @ mwananchi.com
MINT/KUH:
Barua ya kawaida
Hitimisho: Aisha Kizito Makwere
Memo

Taarifa fupi ambayo huandikwa ofisini kuhusu mambo ya ndani kutoa maelekezo, maelezo au kukumbusha kuhusu jambo fulani. Ujumbe huwa mfupi na huhusu suala moja tu.

SHULE YA UPILI YA GATWE
Anwani
MEMO
REJ: km/01/06
KUTOKA: Mwalimu Mkuu
KWA: wafanyakazi wote
MADA: likizo fupi
TAREHE: 28/2/2011
Ujumbe
Sahihi
Jina
Cheo (mwalimu mkuu)

Taarifa

Kuarifu kuhusu habari mpya

UCHOCHEZI
Hitimisho
Mariga Mununga
Mwanahabari

Wasifu

Maelezo ya mtu kuhusu mtu mwingine tangu kuzaliwa mpaka alipo au kufa kwake.

WASUFU WA NDUGU YANGU JUMA

Tawasifu

Maelezo ya mtu kujihusu

TAWASIFU YANGU

Vidokezo

Jina lake/lako
Jinsia
Anakotoka
Umri
Kuzaliwa
Maumbile
Elimu
Kazi
Hadhi ya ndoa
Lugha
Lakabu na sababu
Umaarufu
Uraibu

Wasifutaala/Wasifu Kazi

Maelezo rasmi kuhusu mtu binafsi ambayo huambatanishwa na barua ya kuomba kazi.

WASIFUTAALA WANGU
MAELEZO BINAFSI
Jina : Farida Almasi Juma
Tarehe ya Kuzaliwa : 7-6-1980
Umri : miaka 22
Mahali pa kuzaliwa : Voi
Jinsia : mwanamke
Hadhi ya ndoa : Nimeolewa/kapera
Nambari ya kitambulisho : 12345678
Uraia : Mkenya
Lugha : Kiswahili, Kingereza, Kikuyu
Anwani ya kudumu : S.L.P. 1600, Voi
Barua pepe : Farial@yahoo.com
Simu tamba : 9876543210

ELIMU
Chuo Kikuu cha Maseno (Shahada ya Uhasibu)
Shule ya upili ya Shimoni (Shahada ya KCSE)
1978-1987 Shule ya Msingi ya Umazi (shahada ya KCPE)

TAJRIBA
Mpaka sasa Mhasibu katika shule chekechea ya Mtakatifu Yohana

HABARI ZA ZIADA
URAIBU
Kusoma vitabu vya sarufi na fasihi
Kutembelea wajane, mayatima na wagonjwa
Kuandika mashairi
AZIMIO LANGU
Kupaa kitaaluma kwa kuendeleza masomo yangu hadi kiwango cha uzamifu
Kuwa mhasibu bora zaidi nchini kwa matendo na kuwapa wananchi huduma za kufaa
WAREJELEWA

Profesa Hassan Muoso,
Chuo Kikuu Kenyatta,
S.L.P.43844,
Nairobi.

Maimuna Njavu Mukota,
Shule ya Upili ya Alliance,
S.L.P. 1 234,
Nairobi.

Kumbukumbu

Maelezo kuhusu yaliyojadiliwa na kuafikiwa katika mkutano.

Muundo

Kichwa (kumbukumbu za mkutano wa kamati/jopo gani, uliofanyika wapi, tarehe gani, saa ngapi hadi gani na majira)
Waliohudhuria (mwenyekiti, katibu, mweka hazina, wanakamati)
Waliotuma udhuru kwa kutohudhuria
Waliokosa kutuma udhuru wa kutohudhuria waalikwa
Ajenda
Kufunguliwa kwa mkutano (KUMB 3/2OO9)
Kufunguliwa kwa mkutano, mwenyekiti kuwakaribisha na kuwashukuru waliohudhuruia na kumwomba … aongoze kwa maombi.
Kusoma na kudhibitisha kumbukumbu za mkutano uliotangulia
Kusomwa na katibu, aliyependekeza na aliyedhibitisha.
Masuala yaliyotokana na kumbukumbu hizo
(a) KUMB 8/2008 ununuzi wa miti
Shughuli nyinginezo
Kufunga mkutano (KUMB 7/2009)
Mkutano uliisha saa ngapi, maombi yaliongozwa na nani, na mwingine ukapangwa kuwa wa siku gani.
Maneo kama walikubaliana, waliafikiana, alipendekezwa, ilisemekana, waliambiwa, ilionelewa ni bora, walishauriwa, ilidaiwa, aliomba, n.k.

THIBITISHO

KATIBU TAREHE……
SAHIHI ……
MWENYEKITI TAREHE …….....
SAHIHI ……

Ripoti

Maelezo kuhusu mtu, kitu au tukio

Ripoti ya Kawaida

Swali huanzia kwa ‘Wewe kama katibu wa chama…'

Muundo

Kichwa (ripoti ya kamati/jopo gani)
Utangulizi (maelezo mafupi ya jumla kuhusu chama)
Shughuli za chama (i, ii, iii)
Hitimisho (matumaini, mwito kwa wengine wajiunge, wajitahidi)
Ripoti imeandikwa na (jina, cheo/katibu, sahihi, tarehe)

Ripoti Maalum

Kichwa (ripoti ya jopo la kutathmini usalama barabarani)
Utangulizi/Hadidu za rejea (ripoti ilihitajika na kamati gani, uchunguzi ulifanywa kubainisha nini, matokeo kuelezewa chini pamoja na mapendekezo kutolewa)
Jopo (majina na vyeo vya wanajopo waliohusika)
Utaratibu/ hatua za utafiti (wanakamati walifanya nini (kamati iliwahoji…ilifanya ukaguzi wa magari, iliwapa baadhi ya wasafiri hojaji wakajaza, ilipiga picha za video, mashauriano)
Matokeo (kamati iligundua kuwa: (a)
Mapendekezo (suluhisho la shida)
Hitimisho (ripoti imeandikwa na, sahihi, jina, cheo/katibu, tarehe 21 Machi 2011.

3. UTUNGAJI WA/INSHA ZA KISANII

michezo ya kuigiza
hadithi fupi
mashairi
mafumbo
vitanza ndimi

USHAIRI

Istilahi za Kishairi

arudhi
sheria za jadi zzinazofuatwa na watunzi wa mashairi:
kugawa shairi katika beti
beti kugawika katika mishororo inayolingana kiidadi
mishororo kugawika katika vipande
mishororo kuwa na mizani zinazolingana kiidadi (urari wa mizani)
kuwa na vina vya kati na vya mwisho
vinavyotamkika kwa namna sawa (urari wa vina)
mtoshelezo wa beti au beti kutoa wazo kamili bahari
aina tofauti tofauti za mashairi k.m. ukara ubeti/beti
kifungu katika shairi kinachojitosheleza kimaaa mshororo
mstari katika ubeti
mwanzo
mshororo katika ubeti

mloto
mshororo wa pili katika ubeti
mleo
mshororo wa tatu katika ubeti
kimalizio
mshororo wa mwisho ambao haurudiwi katika kila ubeti
kibwagizo/mkarara/kipokeo/kiitikio
mshororo wa mwisho ambao hurudiwarudiwa katika kila ubeti na hubeba maudhui au kiini cha shairi.
kipande/mgao
sehemu katika mshororo ambayo huonyeshwa na koma na huwa na kina
ukwapi
kipande cha kwanza katika mshororo
utao
kipande cha pili katika mshororo
mwandamizi
kipande cha tatu katika mshororo
mizani
silabi zinazotamkika katika mishororo
urari wa mizani
kuwepo kwa idadi sawa ya mizani katika mishororo
kina/vina
silabi zinazotamkika kwa namna sawa zinazopatikana katikati na mwishoni mwa sentensi.
urari wa vina/vue
kuwepo kwa silabi zinazotamkika kwa namna sawa

Aina za Mashairi

mashairi la arudhi/ushairi wa kijadi
Ambayo huzingatia sheria za jadi za utunzi wa mashairi.
mashairi huru
Ambayo hayazingatii sheria za jadi za utunzi wa mashairi.

Mashairi ya Arudhi

Aina

tathmina (mshororo mmoja katika kila ubeti)
tathnia (miwili)
tathlitha (mitatu)
tarbia (minne)
takhmisa (mitano)
tasdisa (sita)
ushuri (kumi)

Bahari

mtiririko (mfanano wa vina vya kati na vya mwisho katika shairi zima)
ukara (vina vya mwisho kufanana na vya kati kutofautiana)
ukaraguni (vina vya kati na vya mwisho kutofautiana katika shairi zima)
kikwamba (mishororo kuanza kwa neno fulani katika shairi zima)
pindu (neno au maneno mawili ya mwisho ya kila mshororo kutumiwa kuanzia mshororo unaofuata) k.m. kicha changu wachezea. Wachezea kichwa changu.
Tenzi/tendi (mgao mmoja, kina kimoja)
Mathnawi (migao miwili, vina viwili)
Ukawafi (migao mitatu, tumbuizo 8,8,8)
Ngonjera (majibizano)
Malumbano (kujinaki/kuonyesha ugwiji akimdunisha mshairi mpinzani ili kutaniana)
Msuko (mshororo wa mwisho mfupi kuliko inayotangulia)
Sakarani (mchanganyiko wa bahari)
Dura mandhuma (kauli/swali katika ukwapi na mjalizo/jibu katika utao k.m. shida zikishinda, hazishindiki. Unalolipenda, halipendeki. Unapopaenda, hapaendeki)
Gungu (mizani 12, kina kimoja cha mwisho)
Upeo (mishororo inayozidiana ki mizani)
Kikai (mizani 12, 4:8 au 8:4, hakuna ulinganifu wa mizani katika ukwapi na utao)
Zivindo (hutoa maana tofauti za neno k.m.
Sumbila (kila ubeti una kimalizio tofauti na beti nyingine)

Muundo/Umbo/Sura ya Nje

Kutaja idadi ya beti
Mishororo mingapi katika kila ubeti
Vipande vingapi katika kila mshororo-aina
Mpangilio wa mizani na jumla k.m. ukwapi 8, utao 8, jumla 16.
8 8
8 8
8 8
8 8

Mpangilio wa vina au kufanana, kutofanana katika shairi zima au vina vya mwisho kufanana na vya kati kutofautiana-bahari

na ma
na ma
na ma
ka ba

Vina na Mizani

8a 8b
8a 8b
8a 8b
8c 8b

Kibwagizo(linacho au halina. Kinakili kama kipo)

Majibizano (ngonjera)

Malumbano (majinaki)

Uhuru/Idhini za Kishairi

kibali mshairi alichonacho kukiuka sheria fulani.

Inkisari (kufupisha ili kuwe na urari wa mizani na vina. Aghalabu huonyeshwa kwa matumizi ya ritifaa k.m. ‘sikate-usikate)

Mazda/mazida (kurefusha neno ili kuwa na urari wa mizani na vina)

Tabdila (kubadilisha tahajia ya neno bila kuzidisha au kupunguza mizani k.m. siachi-siati)

Utohozi

Kuboronga/kufinyanga sarufi (kubadili mpangilio wa maneno katika sentensi k.m. upesi jielimishe)

Kiswahili cha kikale/ujadi (mtima, ngeu, insi, mja)

Lahaja k.m. ficha-fita

Matumizi ya ritifaa

Lugha ya Nathari

lugha ya kawaida na kimtiririko

Kutotumia koma au vipande

Kutumia maumbo ya kawaida ya maneno

Ubeti kutengewa aya moja

Kuondoa uhuru na kusanifisha lahaja na kikale

matumizi ya lugha/fani

matumizi ya maneno (kama yalivyotumiwa)

ujumbe

maudhui

dhamira

kusimanga, kusuta, kudharau, kusifu, kufunza, n.k.

Mashairi Huru

Sifa/Mbinu

urudiaji

wa neno (takriri neno)

wa kifungu (usambamba)

Umuhimu

kusisitiza ujumbe

kutia ridhimu/mapigo fulani katika usomaji mishata

mishtari ambayo haikamiliki. Mistari toshelezi ni mistari iliyokamilika.

sehemu za beti kuingizwa ndani

Umuhimu

ili kusisitiza

kuzifanya zionekane wazi

Ulinganishaji wa Shairi la Arudhi na Shairi Huru

Kufananisha

yote mawili ni sanaa ya ushairi

mishororo kupangwa katika beti

yametumia mbinu za lugha za namna moja

alama za kuakifisha zinazofanana

kufanana kimuundo

uhuru wa kishairi

Kutofautisha

moja ni la arudhi jingine ni huru

mishata

sehemu za beti kuingizwa ndani

kuwa au kutokuwa na urari wa mizani

kuwa au kutokuwa na urari wa vina

tofauti kimaudhui

idadi ya beti

idadi ya mishororo katika beti

vipande

kutumia alama za uakifishi tofauti

uhuru wa kishairi

MASUALA IBUKA

Magonjwa

Aina

malaria

mafua

macho

ngozi

meno

kifua kikuu

homa ya mapafu

kifaduro

zinaa (kaswede/syphilis)

kipindupindu

homa ya matumbo

homa ya mapafu

shinikizo la damu

ugonjwa wa moyo

matumbwitumbwi/machapwi

saratani

utapia mlo

ukambi/surua

tetewanga
homa
malale

Jinsi ya Kujikinga na Magonjwa

Kula chakula chenye virutubisho vyote na madini
Kutotumia chumvi, sukari au mafuta mengi
Kufanya mazoezi
Kupimwa mara kwa mara
Kupika vyakula vizuri
Kunawa mikono na macho
Kuchemsha maji au kuyatia dawa kabla ya kuyanywa
Kutozini au kutumia kinga
Chanjo kwa watoto
Kutochangia vifaa kama vitana na nyembe na mavazi ili kujikinga na magonjwa ya ngozi.
Kulala ndani ya neti iliyotiwa dawa
Kufyeka nyasi karibu na nyumba na kutupa mikebe iliyo na maji
Kuweka dawa kwenye vidimbwi ili kuua mbu
Kutotumia vileo kama vile pombe na sigara
Kuzuia kunyeshewa na mvua na kuvaa mavazi mazito wakati wa baridi au usiku
Kukohoa au kupiga chafya mtu akiwa ameziba pua na midomo na kutotema kikohozi ovyo
Kutubu dhambi, kujua Mungu na kuomba kwa afya ya kiroho

Ukimwi

Ugonjwa unaosababishwa na virusi vya HIV unaofanya mwili kupungukiwa na kinga dhidi magonjwa.

Njia za Maambukizi

Uzinzi, ubakaji au ulawiti
Tohara ambapo ngariga anatumia kisu kimoja kwa watahiriwa wote
Kuchangia vifaa vyenye ncha kali k.v. nyembe, vinyoleo n.k.
Utumiaji wa sindano moja na vifaa vya upasuati ambavyo havijatiwa dawa au kutokoswa ili kuua viini
Wanawake kuambukiza watoto wakijifungua
Kuongezewa damu ambayo haijapimwa au haijapimwa vizuri.
Utumiaji wa dawa za kulevya kwa kujidunga kwa sindano moja
Ulevi kumfanya mtu kupotewa na utambuzi kisha kufanya ngono na mtu aliyeambukizwa.
Kubusu mtu aliye na virusi ukiwa na vidonda kinywani
Wakati wa ajali watu walio na viini wanapojeruhiwa na kutokwa na damu na inafikia majeraha katika miili ya wasio na hivyo viini

Dalili

Kukohoa kwa muda mrefu
Kuendesha kwa muda mrefu
Kupoteza hamu ya kula
Kukonda au kupoteza uzani wa zaidi ya kilo 10 kwa muda mfupi
Mwili kudhoofika/unyonge
Kunyonyoka nywele
Jipu lmwilini
Mwasho mkali katika ngozi
Vidonda kinywani na kooni
Homa na kutokwa na jasho jingi usiku
Magonjwa ya kifua kikuu na homa ya mapafu
Saratani ya ngozi
Kuvimba shingoni
Utaahira wa akili k.v. kusahau na kutokumbuka mambo

Madhara

Jamaa kuathirika kisaikolojia wakiona mtu wao akiteseka na ugonjwa
Vifo kwa kuzidiwa na ugonjwa
Huzuni baada ya mgonjwa kuaga dunia
Watoto kuachwa wakiwa mayatima baada ya wazazi kufa
Gharama kubwa ya kugharamia matibabu
Unyanyapaa/kutengwa/kubaguliwa
Ndoa kuvunjika kutokana na lawama
Ubakaji wa watoto wa kike ili kujitakasa
Kuathiri uchumi wa nchi pesa nyingi zinapotumiwa kununulia dawa za kupunguza makali hata za kifua kikuu
Serikali kupoteza wataalamu iliyogharamia elimu yao kulazimika kuajiri wataalamu kutoka nje kwa gharama ya juu sana

Jinsi ya Kujikinga

Kutofanya zinaa kabla na nje ya ndoa
Walioambukizwa kutumia dawa za kupunguza makali (A.R.Vs)
Aliyebakwa kupewa dawa za A.R.V kabla ya saa 72
Kuwapa mama waja mzito wenye virusi dawa kabla ya kujifungua kukinga mtoto
Ngariba kutotumia kisu kimoja kwa watahiriwa wote
Kutumia sindano mpya hospitalini na matumizi ya dawa za kulevya
Kupima damu vizuri kabla ya kuwaongezea wagonjwa
Kupimwa kabla ya ndoa na mara kwa mara ili kujua hali ili kujikinga dhidi ya maambukizi au kujitunza kama mtu ameambukizwa
Kutumia mipira

Walioambukizwa kutofanya mapenzi bila kinga ili wasipate virusi aina tofauti na sugu au magonjwa mengine ya zinaa
Kula chakula vinavyofaa na kufanya mazoezi
Kupata matibabu wakati ufaao mtu anapougua magonjwa mengine
Kumjua Mungu ili kumwamini na kumtumainia ili kuondoa uoga na mahangaiko na hivyo kumwezeha mtu kuishi siku zaidi

Unyanyasaji/Udunishaji wa Wanawake na Utamaduni/Taasubi ya Kiume

Kutorithi mali
Wanawake wajane kunyang'anywa mali na kufukuzwa
Ndoa za wake wengi (uke wenza)
Kupata watoto wengi
Kurithi wanawake
Kupashwa tohara
Kutawishwa au kunyimwa uhuru wa kutoka
Kutoelimishwa eti kwa akiolewa hatafaidi familia, atapanda wanaume vichwa au atakuwa malaya
Ndoa za mapema/lazima zinazosababisha kukatiza elimu yake (mahari haiwezi kurudishwa)
Kulazimishwa kuolewa na mtu asiyempenda
Kunyimwa haki ya kusema
Kupigwa na kutusiwa
kubakwa
Kutalikiwa
Wanaume kutokuwa waminifu kwao hata kuwanyima mahitaji na kuwapa mahawara zao
Wanaume kupuuza majukumu ya kukimu familia
Ubadhirifu wa wanaume na hali wake zao ndio walifanya kazi za kupatia hizo pesa
Kubughudhiwa
Kulaumiwa mtoto akikosekana hata mke mwingine kuolewa
Mahali pa mwanamke kuwa nyumbani au haruhusiwi kufanya kazi ofisini au kuongoza
Kulazimishwa kuvaa mavazi aina fulani na kukatazwa kuvaa aina mengine
Kufanyishwa kazi za nyumbani kama mtumwa
Kudhibitiwa na wanaume zao kwa sababu ya vivu.
Kunyimwa ajira kwa vile akipata mimba atajikokota kazini na atahitaji likizo baada ya kujifungua.
Ajira ya mtoto wa kike ambapo anafanyishwa kazi ya sulubu na kupewa mshahara duni

Suluhisho

Hatua kali za kisheria kwa wanaowapiga, wanaowabaka na wanaotekeleza mila ya tohara na ndoa za mapema
Kufanya kampeni dhidi ya mila zinazochangia udunishaji wa wanawake
Kuwashauri watoto wa kike badala ya kuwapasha tohara
Kuanzisha makao ya watoto wa kike wanaotishiwa na mila mbaya
Kumwelimisha mwanamke kuhusu haki zake
Kuhimiza wanawake kupigania haki zao
Serikali kutenga pesa za kuelimisha watoto wa kike ili kuwapa uwezo wa kiuchumi kwani wengi hunyanyaswa kutokana na umaskini na ujinga.
Mashirika ya kutetea haki za wanawake kama FIDA na Maendeleo ya Wanawake.
Hazina ya kutoa mikopo kwa makundi ya wanawake k.v. K.W.F.T
Kuwapa wanawake nafasi sawa za ajira na katika uongozi.
Kupunguza alama ambazo wasichana wanazopaswa kufikisha ili kujiunga na vyuo vya elimu ya juu.
Kubuni sheria za kuwawezesha kumiliki mali

Jinsi Wanaume Wanavyodhulumiwa

Kupigwa
Kuchomwa kwa maji moto
Kukatwa sehemu nyeti
Wanawake kutokuwa waminifu kwao
Kutusiwa
Kutofuliwa nguo
Kunyimwa chakula
Kunyimwa unyumba kama njia ya kulipiza kisasi au kumwadhibu
Kufanyishwa kazi fulani k.v. kufulishwa nguo na kupikishwa mke akiwepo hata mbele ya wageni
Kuzomewa/ kugombezwa
Kunyimwa pesa kama hana ajira

Ufisadi

Uovu, ubaya au uharibivu.

Aina

Wanafunzi kudanganya katika mtihani
Kufanyiwa mtihani na watu wa nje
Kutoza mwanafunzi wa kidato cha kwanza pesa au chakula kama nyama ili kuwalinda.
Kujipakulia chakula kingi.
Waalimu wakuu kuitisha hongo ili kuruhusu wanafunzi wajiunge na shule zao
Kupita wengine katika foleni wanapokwenda kupata chakula au chai hata benki
Kurudishiwa bakaa/chenji nyingi dukani na kutoirejesha kwa muuza duka.

Kuokota pesa njiani na kutoulizia ni za nani
Kughushi stakabadhi za mtihani, hati za umiliki shamba
Kunakili kanda za muziki za wengine na kuziuza
Waajiri kuajiri watu wa familia zao au makabila yao
Daktari kuitisha hongo ili amhudumie mgonjwa
Polisi kuitisha hongo ili aruhusu magari ya huduma kwa umma yasiyofaa kupita
Kutohoa maziwa au kuyaongezea maji ili yawe mengi
Wenye maduka kuuza bidhaa kwa bei ghali
Kuuza bidhaa kama sukari, nyama, nafaka, gesi na mafuta ya petroli ambazo hazijatimiza uzani unaotakikana
Madereva wanaoendea mafuta ya petroli kuuza kiwango fulani cha hayo mafuta na kuongezea ya taa au diseli
Kuuzia watu dawa bandia zisizotibu magonjwa
Ulanguzi wa dawa za kulevya
Kuiba pesa kwa kutumia risiti bandia au kufuruisha bei za bidhaa ili pesa zilizo juu wahusika wagawane
Kutoa ushahidi wa uongo
Kunyang'anya wajane na yatima mali zao
Uporaji wa mali ya umma k.v. nyanja za kuchezea watoto na misitu
Hakimu kuchukua hongo aididimize kesi
Madaktari kutoza wawele ada ya juu hata kuwafanyia upassuaji wasiouhitaji ili wapate pesa.
Wafanyakazi wa halmashauri za miji kujificha wanapomwona mtu akiegesha gari ili wadai anakwepa kulipa ada ya uegeshaji ili wahongwe au walikokote gari wapate pesa zaidi.

Sababu Ya Watu Kuushiriki Ufisadi

Tamaa ya kutajirika
Kutofahamu madhara/matokeo yake
Kukosa njia za kukimu mahitaji
Mishahara au mapato duni yasiyomwezesha mtu kukimu mahitaji yake au ya familia
Kutotosheka kwa kile mtu alichonacho
Hofu ya kupata hasara au kukosa ajira
Kutomjua mungu hivyo hawana imani
Kuzugwa au kutekwa nyara kimawazo na kuwa mtumwa na shetani
Wengine hulichukulia kama jambo la kawaida tu au hali ya maisha
Imani kuwa siku hizi mtu hawezi kupata chochote bila kutoa hongo

Madhara

Vifo kutokana na aajali barabarani au kutotibiwa bila hongo
Majeruhi wa ajali za ajalini wengine hulemaa wasiweze kujifanyia kazi zao
Kufutiliwa kwa matokeo ya mtihani
Kufukuzwa shuleni au chuoni
Umaskini kutokana na utoaji hongo ya pesa nyingi kisha kutopata kazi na ununuzi wa bidhaa kwa bei ghali
Kushuka kwa viwango vya elimu wasiohitimu ipasavyo wanaporuhusiwa kujiunga na shule ama vyuo fulani
Kushuka kwa viwango vya huduma kwa umma kutokana na kuajiriwa kwa watu ambao hawajahitimu vizuri.
Afisi za serikali kuchomwa wafisadi wakijaribu kusitiri ushahidi wa ufisadi
Nchi kurudishwa nyuma kiuchumi na kimaendeleo kutokana na pesa za miradi au ambazo zingewekezwa katika vitega uchumi kuporwa
Kupoteza ajira baada ya kufutwa kazi kutokana na ufisadi
Familia kuteseka baada ya kupoteza ajira
Kufungwa jela kwa wanaopatikana na kosa la ufisadi
Uharibifu wa mazingira na madhara yanayoendana nao kutokana na ufyekaji wa misitu
Kudidimiza haki pale kesi inakatwa vibaya kutokana na hongo hata asiye na makosa aweza kufungwa
Viongozi wafisadi katika mashirika na asasi kupoteza nyadhfa

Suluhisho/Njia za Kuukabili Ufisadi

Hatua kali kisheria kwa wafisadi
Kulipa wafanyakazi mishahara mizuri
Kuelimisha kuhusu madhara ya usisadi
Kufuta kazi wafisadi
Kunyang'anywa pesa au mali walizopata kifisadi
Watu kutangaza mali zao k.v. kwa kujaza fomu kudhihirisha hayo
Shirika la kukagua vipimo na ubora wa bidhaa
Majina ya wafisadi kutangazwa hadharani
Ukaguzi wa hesabu za matumizi ya pesa katika asasi za serikali
Shirika la kupambana na ufisadi
Kufumania wafisadi
Kupiga picha kwa kamera ya video wafisadi k.v. polisi wakichukua hongo
Kujifunza kutosheka kwa kile mtu alichonacho na kuishi maisha ya kiwango chake.
Kuarifu polisi au shirika la mkupambana na ufisadi kuhusu visa vya ufisadi
Kumjua na kumcha Mungu

Dawa za Kulevya/Mihandarati
Dawa ambazo huathiri utendakazi wa mwili.
Sababu za Kutumiwa
Masurufu au kuwapa vijana pesa nyingi za matumizi
Kujipa burudani
Shinikizo la rika kwa vijana
Ukosefu wa ushauri/kutojua madhara
Matangazo ya biashara
Shida k.v. ukosefu wa ajira na mahitaji ya kimsingi
Marafiki wabaya
Kukaa katika mazingira zinamotumiwa
Malezi
Kuvunjika kwa ndoa
upweke
Kujitoa haya k.m. makahaba
Shida kazini
Kudanganywa zina manufaa k.m. kumpa mtu nguvu ya kufanya kazi au kuerevusha
Kujipa hisia za kuwa huru na ujitambuaji
Madhara
Magonjwa k.v. saratani na ya zinaa
Vifo kutokana na ajali, magonjwa au dawa zenyewe
Kuiba ili kupata pesa za kununulia dawa za Ubakaji
Hufilisi watu kwa kutumia pesa nyingi hata kuuza au kuzikodisha mali zao ili kuzigharamia
Jamaa kuathirika kisaikolojia wanapoona mwenzao akiKushindwa kuendelea na masomo.
Visa vya ubakaji.
Kupotoka kimaadili k.m. kuwa mwenye matusi, kupiga wengine, kuwa mgomvi hata mzinifu.
Kuwa mchafu kama fungo k.m. kutooga, kutofua nguo, kutochanua nywele n.k.
Kuhisi mambo yasiyokuwepo (hallucination).
Wengine kushindwa kuolewa na kutoweza kupata watoto k.m. watumiaji wa miraa.
Kuvunjika kwa ndoa kutokana na kupiga mke, kutumia pesa vibaya.
Kufutwa kazi k.m. kutokana na ulevi.
Wazimu
Uhalifu
Jamaa ya mtumizi kuteseka ikimwona mwenzao akiangamia kutokana na kuzitegemea dawa za kulevya
Mhusika huathirika kimwili na kisaikolojia
Huathiri ukuaji wa mwili na akili
Wazimu
Huathiri uwezo wa kufikiri kwa kuua seli za ubongo
Hufanya mtu kupotoka kimaadili k.m. upyaro, vita, uchoyo, uzinifu
Kuvunjika kwa ndoa
Kufukuzwa shuleni
Kufungwa jela
Kuzaa watoto ambao hawajatimiza uzani wa wastani
Kufa kwa neva na viungo kukatwa
Suluhisho
Kuelimisha watu kuhusu madhara ya dawa za kulevya
Watu kumjua Mungu
Matibabu ya kurekebisha watumwa wazo
Kujitenga na marafiki wabaya
Kutoingia katika mandhari zinamotumiwa
Maelekezo kuhusu dawa za matibabu kufuatwa ipasavyo
Kutotumia dawa za matibabu kwa matumizi mengine yasiyo ya kutibu
Ukaguzi wa wageni na mizigo katika viwanja vya ndege
Hatua za kisheria kwa walanguzi, wauzaji na watumiaji
Kuongeza nafasi za ajira
Kukomesha matangazo ya biashara ya dawa hizo
Kuandika matahadharisho katika chupa na pakiti za vileo
Uhalifu/Utovu wa Usalama
Chanzo
Umaskini kusababisha wizi na uisadi
Dawa za kulevya kusababisha wizi au kubaka
Marafiki wabaya
Malezi mabaya
Malezi mabaya k.m. mtoto akiiba na kupelekea wazazi, wazazi hawamuulizi alikotoa vitu hivyo.
Tamaa ya mali kufanya watu kuiba, kushiriki ufisadi, n.k.
Hasira au kushindwa kujidhibiti kusababisha kumpiga na kumuumiza mtu hata kumuua
Tamaa kubwa au uchu kusababisha ubakaji.
Chuki na wivu huweza kusababisha mauaji
Suluhisho
Hatua kali za kisheria
Kuongeza askari kwani idadi yao ni dogo ikilinganishwa na raia
Kuunda vikundi vya kujilinda
Vituo vya polisi kuongezwa
Vitu vya thamani kuwekwa mahali salama k.m. benki
Kutotembea nyakati za usiku
Kutoendea mahali kusikofaa k.v. vichochoroni
Kuweka ua na lango

Mavazi yanayofaa kuzuia ubakaji
Kutoa mafunzo ya kujikinga
Nambari za simu za dharura za kuripotia uhalifu
Kumjua Mungu
Kuongeza nafasi za ajira

Haki za Binadamu

Kuishi
Kuingiliana/kutangamana
Uhuru na usawa
Elimu
Makazi
Afya
Kiwango cha kurithisha cha maisha
Chakula
Kuabudu
Ajira ya watoto
Kufanya kazi
Kumiliki mali
Kutunzwa uzeeni/ hifadhi ya jamii/wasio na uwezo
Kupiga kura
Kutobaguliwa
Kutoteswa kuminya habari
Uhuru wa kuongea/usemi
Kutembea na kuishi popote
Kesi kuendeshwa kwa haki
Kujitetea
Kuoa au kuolewa na unayemtaka
Utulivu k.m. mtoto au mke asipigwe ama kuteswa
Huduma za matibabu
Jina na utaifa wakati wa kuzaliwa
Mtoto mlemavu apewe huduma maalum
Alindwe kutokana na mateso, kazi ya sulubu na kuhusishwa vitani
Alindwe dhidi ya mila na tamaduni zisizofaa
Haki ya kupata burudani
Haki ya faragha/ kuhifadhi siri zake
Asiajiriwe
asiteswe

Jinsi ya kuwalinda na kuwatunza watoto

Sheria kubuniwa za kuwalinda
Hatua kali kisheria kwa wanaodhulumu watoto
Shirika la kupigania haki za watoto
Makao ya watoto wanaokimbia wa dhuluma
Hazina ya wizara na maeneo bunge ya kufadhili watoto maskini (bursary)
Watoto kuelimishwa kuhusu haki zao
Kuelimisha wananchi kuhusu umuhimu wa kulinda mtoto
Elimu ya bure ili watoto maskini wafaidi
Shule maalum kwa watoto walemavu
Wananchi kuchanga kusaidia watoto maskini
Makanisa kusaidia watoto yatima
Shule kuwapa watoto maskini ufadhili

Mazingira

Hali au mambo yanayomzunguka kiumbe katika sehemu anakoishi.

Jinsi Yanavyoharibiwa

Kufyeka misitu ili kupata mahali pa makazi ama kulima
Kufuga mifugo kupita kiasi
Kutupa taka ovyoovyo
Moshi kutoka katika magari na viwanda huchafua hewa
Dawa na mbolea za kemikali za kilimo huchafua udongo na maji.
Migodi kuacha mashimo ardhini ambayo hujaa maji na kuwa hatari kwa binadamu na kizalio cha mbu.
Kelele za vyombo vya mziki, viwanda, honi za magari na ndege
mafuriko kuchanganya choo pamoja na maji safi
Taka kutoka nyumbani na viwandani kuelekezwa mitoni.

Madhara

Ongezeko la joto duniani
Mvua za gharika
Uhaba wa mvua
Ukame na njaa
Uhaba wa maji
Kufa kwa wanyama wa majini kama samaki
Magonjwa na vifo kutokana na kuathiriwa na maji machafu
Magonjwa ya mapafu kutokana na hewa chafu

Suluhisho

Kupanda miti kusiko na miti na kule misitu imefyekwa
Elimu kuhusu madhara ya kuharibu mazingira na jinsi ya kuyatunza Uhaba wa maji.
Kukagua viwabda na hatua za kisheria kama vinavyoachilia taka katika mazingira
Kutumia samadi badala ya mbolea za kemikali na dawa za kiasili kuua wadudu katika mimea na mifugo
Kutaifisha misitu
Askari wa kulinda misitu
Kutumia kawi mbadala na ambazo hazichafui mazingira k.v. kutokana na maji na jua
Mashimo na mapipa ya kutupa taka
Kuweka mifugo kulingana na eneo la malisho
Kutolima kando ya mito
Kutia choo cha binadamu dawa kabla ya kukiachilia mitoni

Kutumia magari ya umma
Kutumia taka kama malighafi na kutumia vile vitu vyaweza kutumika tena

Usalama Barabarani

Vyanzo vya ajali

Madereva kutohitimu vizuri
Magari mabovu
Kutotii sheria za barabarani
Njia mbovu
Kubeba abiria na mizigo kupita kiasi
Kuendesha magari kwa kasi
Waabudu shetani kusababisha magari kupoteza mwelekeo
Kupita magari mengine bila uangalifu
Ulevi
Wenda miguu kutokuwa waangalifu wanapovuka barabara
Kutodhibiti usukani vizuri
Uchovu kusababisha usingizi
Dawa za matibabu
Abiria kutolalamika au hata kumwambia dereva aendeshe kwa kasi wafike haraka
Kuchanganyikiwa

Suluhisho

Hatua za kisheria kwa wakiukaji kanuni za barabarani
Kuondoa polisi wafisadi barabarani
Kukarabati barabara
Ukaguzi wa magari ili kuhakikisha yafaa kuwa barabarani
Kufunza madereva upya
Mikanda au mishipi ya kujifunga kuzuia kujeruhiwa vibaya na vifo ajali ikitokea
Kuweka vidhibiti mwendo
Vifaa vya kutambulia madereva walevi na kasi ya magari
Uangalifu wakati wa kupita magari mengine
Kuwa mwangalifu wakati wa kuvuka barabara

Sayansi na Teknolojia

Uvumbuzi wa umeme unaotumiwa kuangazia na kuendesha vyombo vingi
Matibabu kuwezesha watu kuishi kwa muda mrefu k.m. dawa,chanjo, upasuaji, upachikwaji viungo, miale ya kutibu saratani, n.k.
Kurahisisha na kuharakisha usafiri k.m. magari, pikipiki, ndege, k.m.
Kurahisisha na kuharakisha mawasiliano kunakosaidia wakati wa dharura k.m. rununu, mtandao, nukulishi, n.k.
Upashaji wa habari kuwezesha kupata habari kutoka kote duniani k.m. satalaiti, mtandao, redio, runinga, n.k.
Utengenezaji bidhaa viwandani kuharakishwa kutokana na mitambo inazoendesha na tarakilishi
Mimea na mifugo wanaokomaa haraka na walio na mazao mengi
Roketi inayowezesha kwenda katika mwezi na sayari nyingine
Silaha kama bunduki za kupambana na maadui na wahalifu
Burudani bora k.m. sidi, video, mtandao, n.k.

Madhara

Uavyaji mimba
Mauaji ya huruma
Tishio la dunia kuangamia kutokana na silaha za nuklia na viini vinavyotengezezewa maabarani
Uhalifu kuongezeka kutokana na wingi wa bunduki, simu na mtandao
Vyakula kutokana na mimea ina mifugo iliyokuzwa kisayanzi kudhuru afya
Wizi wa viungo vya mwili hata kuhasiwa bila hiari
Ajali za barabarani na za ndege zinazoua watu wengi
Upotoshaji kimaadili kama vile filamu chafu katika mitandao na sidi
Kutumia vijusi kutengenezea viungo
Ongezeko la joto duniani kutokana na uchafuzi wa hewa
Ugaidi kutokana unaotekelezwa kwa mabomu

Simu za Rununu

Faida

Kurahisha na kuharakisha mawasilano
Kupunguza gharama za usafiri
Mtandao huelimisha na hufahamisha habari
Kutuma pesa
Kuweka pesa/akiba
Burudani k.m. nyimbo, michezo
Kupiga nduru uhalifu unapotokeo
Ajira kwa wauzaji na watengenezaji
Ushuru kwa serikali
Shajara, kalenda, kamera, kikokotozi

Madhara

Burudani kusababisha ajizi
Uhalifu
Gharama kubwa hasa kuweka chaji na malipo kabla ya kutumia kuongea au mtandao
Mtandao kupotosha kimaadili
Hutoa miale ambayo yaweza kusababisha saratani
Kudanganya katika mitihani
Kufungwa jela kutokana na arafa za vitisho na matusi

Runinga/magazeti

Burudani

Habari
Ajira kwa wanahabari na watangazaji
Matangazo ya biashara
Kufunza maadili k.m. michezo ya kuigiza na vichekesho.
Kutuwezesha kufahamu sehemu nyingine za nchi na dunia
Kuelimisha k.v. vipindi vya fasihi
Utalii
Kuangazia sehemu na watu wenye shida
Kukuza lugha
Kukuza uzaleno

Madhara

Ajizi
Kupotosha kimaadili
Filamu ziazohimiza watu kuwa wazinifu.
Matangazo ya vileo
Kuenezea chuki na propaganda
Kuiga utamaduni wa kigeni usiofaa k.v. mavazi, talaka
Gharama ya kununulia
Kutopata muda wa kushauri watoto na kuomba
Wanafunzi kutosoma jioni
Mke na mume kutoongea kujadili mwelekeo wa familia
Wanaume kuchelewa kurudi nyumbani usiku wakitazama mpira
Migogoro kwa kutaka kutazama vipindi tofauti
Kelele na usumbufu kwa waliolala

Utalii

hali ya kusafiri mbali ili kuvinjari au kufurahia mandhari

Faida

Fedha za kigeni
Ajira katika hoteli, udereva, n.k.
Uhifadhi wa mazingira
Kuboreshwa kwa miundo msingi
Mapato kwa serikali kutokana na ada ya kuingilia mbugani na kodi za mikahawa
Amani na maelewano nchini na duniani
Kuhifadhi mila na tamaduni zetu
Kupa nchi umaarufu duniani
Maeneneo kame kuweza kutumiwa ipasavyo kama kivutio chao
Soko kwa mazao ya kilimo
Kuwapa wauzaji vinyago mapato

Ubaya

Magonjwa k.v. ya zinaa
Matumizi ya mihandarati
Tabia zisizofaa k.v. Usenge zinazovunja ndoa na kueneza magonjwa kama ukimwi
Upuuzaji wa miradi ya maendeleo serikali ikijengea watalii hoteli za kifahari na viwanja vya ndege ambavyo hutumika kwa nadra sana
Kusababisha watoto kuacha shule ili wawe wanawaelekeza wapate pesa
Kuhimiza mauaji wa wanyama kwa kununua pembe na ngozi
Kelele za magari yao husumbua wanyama na kukanyaga na kuharibu lishe yao

Jinsi ya kuvutia watalii zaidi

Kudumisha usalama
Kuimarisha miundo msingi
Kutangaza nchi na vivutio nje
Kupunguza malipo katika hoteli za watalii
Kufahamisha wananchi kuhusu vivutio kupitia vyombo vya habari
Kuongezea wafanyakazi mishahara ili kuweka akiba waweze kuzuru maeneo yenye vivutio
Kuwapa wafanyakazi likizo ya kutosha

Umaskini

Suluhisho

Kuongeza nafasi za ajira
Kutoa mikopo rahisi kulipa
Kupunguza bei ya pembejeo
Elimu ya bure
Kupigana na ufisadi
Upangaji uzazi ili kupunguza idadi ya watu
Bei bora ya mazao ya kilimo
Kazi kwa vijana

Ukeketaji

Sababu

Kupunguza tamaa
Njia ya kukomaa
Mila na tamaduni

Madhara

Kifo kwa kutokwa na damu sana
Uenezaji wa magonjwa
Shida wakati wa hedhi na kujifungua
Ndoa kuvunjika
Kibali cha kujiingiza katika myenendo isiyofaa
Utengano kati ya waliotahiriwa na ambao hawajatahiriwa -migogoro
Kuzua utabaka baina ya waliopashwa na wasiopashwa tohara

Suluhisho

Hatua za kisheria
Elimu kuhusu madhara
Mawaidha kwa wasichana
Makao ya watoto

Njaa

Kilimo cha unyunyizaji maji
Kupunguza bei za pembejeo

Njia bora za kuhifadhi mazao
Mimea na mifugo inayokomaa haraka
Utumizi wa samadi na mbolea
Kuelimisha wakulima kuhusu kilimo bora
Kutayarisha mashamba mapema
Serikali kununua mazao ya wakulima na kuyahifadhi

Dini

Uzuri

Kufunza maadili
Kusaidia maskini
Kuanzisha shule na hospitali
Ajira kwa padri, kasisi n.k.
Kuandaa watu kwa maisha baada ya kifo
Kufariji/kuliwaza wenye dhiki

Ubaya

Tamaa ya pesa
Biashara
Ubakaji wa watoto
Kuuza uponyaji
Nyingine kutosaidia wenye shida
Vita/jihadi
Kuruhusu waovu bora watoe pesa
Kutoenda hospitalini
Kuendeleza maovu k.v. uzinifu, ushirikina, uabudu shetani, n.k.

Maasi ya vijana

dawa za kulevya
shiniko la kikundi
filamu mbaya
kudhibitiwa kupita kiasi
kukosa nidhamu
malezi mabaya/udekezaji
kubomoka kwa msingi wa jamii
Ufukara kusababisha kujiunga na makundi haramu
Kukata tamaa
Kutumiwa vibaya na wanasiasa

Suluhisho

Kujiondoa kundini
Kuimarisha uchumi
Kuwashauri vijana
Kujenga udhabiti wa jamii
Kuwaadhibu kulingana na makosa yao
Vijana kujisaka na kujikosoa
Vijana kumjua mungu
Uhuru wa kadiri
Uongozi bora
Malezi bora
Kuongeza nafasi za ajira

Umoja na Utangamano katika Familia

Kuheshimiana
Utiifu na unyenyekevu
Kuwa na usemi
Kuvumiliana na kusameheana
Uaminifu na kuaminiana
Kutochagulia watoto taaluma na wachumba
Wazazi kutolazimisha watoto taaluma au kozi wasizotaka
Kutumia pesa vyema bila ubadhirifu
Kutopendelea na kulinganisha watoto kiuwezo
kutotumia dawa za kulevya
Kuomba pamoja
wazazi kutopendelea watoto fulani
Baba kutimiza majukumu yake ya kukimu jamii
Kutodhibiti mke na watoto kupita kiasi
Uadilifu
Kushiriki kazi

Mambo yanayoathiri utaifa/umoja na utangamano/amani

Ufisadi k.v. kuajiri watu kimapendeleo
Ukabila
Viongozi kueneza chuki
serikali kutoakisi uwakilishaji wa taifa zima
Usalama kukosekana
Ukosefu wa ajira
Matamshi mabaya ya viongozi
Kupanda kwa gharama ya maisha
Majanga ya kiasili
Kutojenga miundo msingi kwa usawa
Kupendelea maeneo fulani katika ugawaji wa raslimali
Ukimbizi wa ndani kwa ndani
Ubomoaji wa nyumba

Suluhisho

Lugha ya taifa
Kukabiliana na ufisadi
Usawa katika ugawaji wa raslimali
Kuelimisha kuhusu umoja wa kitaifa
Tamasha za kitamaduni
Kutalii sehemu nyingine za nchi
Ndoa za makabila tofauti
Serikali ya muungano
Viongozi wachochezi kuchukuliwa hatua kisheria

Matatu

Faida

Kurahisisha na kuharakisha usafiri
Ajira
Ushuru
Biashara
Huduma za dharura

Madhara
Ajali
Wizi
Ufisadi wa polisi kuongezeka
Kuongeza nauli ghafla
Ujeuri wa madereva na mataniboi
Kuchelewesha watu njiani
Magazeti
Habari za taifa na kimataifa
Kuelimisha k.m. kuhusu afya
Kuburudisha k.m. vibonzo
Matangazo ya biashara
Ajira k.m. wahariri, wauzaji
Mapato kwa serikali
Kutangaza nafasi za ajira
Elimu k.m. uchambuzi wa vitabu vya fasihi na mashairi
Hutumiwa kufungia bidhaa
Ubakaji
Sura mbaya
ulevi
Ulemavu
Unyonge wa kiakili
Kushindwa kudhibiti jicho na tamaa za mwili
Njaa ya kimapenzi
Kisasi
Kujihisi duni
Kisomo duni
Mavazi
Athari
Waliobakwa huathirika kisaikolojia
Kujikosea heshima na kujihisi mchafu
Magonjwa ya zinaa
Mimba zisizotakikana
Vifo
kujeruhiwa
Kupoteza imani na wanaume/wanawake
Kutengwa
Kufungwa jela
3. UTUNGAJI WA KISANII
Mashairi mepesi (huru/arudhi)
Hadithi fupi
Vitendawili
Mafumbo/chemshabongo
Vitanza ndimi
Michezo ya kuigiza
Mambo ya Kuzingatia katika Uadishi wa Insha
maagizo
Usijibu swali usilolielewa
Uandishi mzuri wa nambari ya swali unalofanya
Kuandika vidokezi
Kuandika kila hoja katika aya yake
Kuanzia aya kwa njia tofauti
Lugha sahili
Miundo tofauti ya sentensi
maudhui
muundo
Kichwa kwa herufi kubwa, kipigwe mstari na kisizidishe maneni sita
Upatanisho/uwiano za kisarufi
Tahajia/hijai
Kuakifisha
Mtiririko
Uhalisi
tafsiri ya moja kwa moja k.m. kurudisha mlango, mguu wa gari, kutoa/kuweka nguo
Maadili (lugha na mawazo safi na mtazamo wa kusaidia taifa)
Urefu
Uasilia (utungo wako si kurejelea vitabu vya fasihi)
Usafi (mwandiko unaosomeka na ambao haujapigwapigwa mistari na kufutwa)
Tamathali za usemi
Msamiati na tamathali zinazokubalika wala si za kupachika. Usitumie msamiati wa kishairi k.v. mtima, ja, n.k.
Kutofupisha k.v. k.m., n.k., Bi.
Kutumia kistari ikiwa neno linaendelea katika mstari wa pili na kutokata silabi
Herufi f, u, i, j, m, l
Kutaja na kueleza kikamilifu
Kukamilisha maneno
Kutotenganisha sehemu za neno k.m. walilo zungumzia, walioenda
Kutounganisha maneno k.m. kwasababu, ni mimi
Mdokezo kuoana na maneno yako.
Usiongeze maneno kwenye dondoo la kumalizia.
Kutoweka dondoo ni kupotoka
Kusoma insha baada ya kuandika
4. UANDISHI WAKAWAIDA
Ufahamu
Kuelewa
Kuandika idadi ya hoja kulingana na alama
Hoja kwa muhtasari
Andika hoja ulizo na uhakika nazo kwanza
Kuorodhesha hoja kwa nambari wala si kistari
Jibu lililokamilika
Kutoa majibu kutoka katika ufahamu si fikra zako
Maana za maneno kama yalivyotumiwa kwa muundo ule ule
Muhtasari/Ufupisho

Kutoa mawazo makuu huku kiini cha taarifa kikidumishwa.

Hatua

Andika nambari za aya
Soma makala
Elewa swali
Andika mambo muhimu ukizingatia swali ukiondoa maneno yasiyo muhimu
Usibadilishe chochote hata kama unatakiwa kutumia maneno yako
Andika hoja kikamilifu
Andika nakala safi ukizingatia mtiririko
Epuka viunganishi vingi
Zingatia idadi ya maneno uliyopewa
Zingatia kanuni za uandishi
Piga mshazari nakala chafu

Matumizi ya lugha

Kuzingatia sehemu za swali
Sehemu zinazobadilika
Kuzingatia neno moja moja
Kuzingatia hatua au mbinu
Kutojibu maswali kwa pupa
Kusoma jibu ili kusahihisha makosa
Kuelewa swali k.m. tunga sentensi moja, eleza maana
Tunga sentensi fupi
Kuonyesha neno, fungu la maneno au kiambishi unachotumia kutunga sentensi
Kubainisha (eleza kikamilifu kwa kuandika neno au maneno na jina lake)
Tahajia k.m. yabwa, kitendo

Isimu jamii

Kutaja, kueleza na kutoa mifano

Fasihi

Kufikiri ili kuelewa swali
Usijibu maswali zaidi ya manne. Kama jibu halikuridhishi, lipige mshazari
Maagizo (swali la kwanza ni la lazima, usijibu maswali mawili kutoka sehemu moja
Chagua maswali utakayoweza kujibu na kupata hoja nyingi
Andika nambari vizuri
Usiandike hoja nyingi kuliko alama
Andika hoja ulizo na uhakika nazo kwanza
Hoja kwa aya moja
Kutaja, kueleza kikamilifu na kuthibitisha kwa mifano kutoka kitabuni (kutaja alama moja, kueleza mbili)
Usirudie hoja kwa njia tofauti
Kutochanganya wahusika
Kusoma vitabu mara nyingi ili kujua dondoo limetolewa wapi
Maswali ya dondoo (msemaji, anayeambiwa, wapi, lini)
Maswali ya kujadili
Swali la methali
kulinganisha